

The book is recommended to specialists in biblical field, religious scholars and students in this field, and to all who believe in God or gods or spiritual powers: priests, pastors, prophets, imams, monks, the laity, and all forms of religious followers so that they can have a better understanding and make more sense of good and evil guidance.

The author of the book in the title points to a very important issue: what are lessons for Today from the World of Early Christianity? It is important that religious people be cautious and question the claims of divine guidance so they can discern true guidance from false guidance, and not to be misled.

Fr. Marcin Nabożny, Ph.D. – New York

***Didymus the Blind's Commentary on Psalms 26:10-29:2 and 36:1-3*, ed. Lincoln H. Blumell with Thomas W. Mackay and Gregg Schwendner, The Brigham Young University Papyri 1, Turnhout 2019, Brepols Publishers, pp. XV + 210**

Po długim okresie oczekiwania ukazało się w końcu krytyczne wydanie nieznanych dotąd fragmentów *Komentarza do Psalmów* Dydyma Ślepego obejmującego Psalm 20-44 (według LXX), odkrytego w 1941 roku w egipskim Tura (CPG 2550/1-5). Warto przypomnieć, że zdecydowanie większa część tego greckiego komentarza została opublikowana już w latach 1968-1970 w serii *Papyrologische Texte und Abhandlungen* (t. 1-5). Recenzowane przez nas wydanie zawiera komentarz do podanych w tytule ustępów Księgi Psalmów, co odpowiada numerom 113-128 oraz 241-242 stronic papirusu, które w latach 1984-1985 stały się własnością Brigham Young University w Provo (USA). Można jeszcze dodać, że z materiału tego wcześniej ukazało się jedynie prowizoryczne wydanie i tłumaczenie fragmentów stronic 120, 120A i 120C, które było dziełem Thomasa Mackaya (StPatr 20 (1989) 40-49).

W skład omawianej publikacji wchodzi następujące elementy: przedmowy i podziękowania (s. V-X), spis treści (s. XI), wykaz skrótów (s. XII-XV), wprowadzenie (s. 1-19), tekst krytyczny dzieła (s. 21-55), tłumaczenie angielskie tekstu (s. 57-99), tzw. „Diplomatic Transcription”, czyli transkrypcja tekstu zapisanego w papirusie poprzedzająca etap jego

krytyki (s. 101-129), przypisy (s. 131-161), dodatek I: tekst grecki oraz tłumaczenie angielskie fragmentu Dydymowego *Komentarza do Psalmów* (Ps 26,11-29,1; 36,3) zachowanego w katenach (s. 163-173), dodatek II: wykaz rozmiarów kolumn opublikowanych stron papieru (s. 174), bibliografia zawierająca 88 pozycji (s. 175-178), indeks terminów interpretowanych alegorycznie (s. 179-180), indeksy starożytnych imion, nazw i tytułów (s. 180-182), indeks ustępów biblijnych (s. 182-185) oraz zdjęcia wszystkich opublikowanych stron papieru (s. 187-210).

We wprowadzeniu autorzy przedstawiają najpierw wiadomości dotyczące lokalizacji oraz edycji wszystkich papirusów zawierających Dydymowy *Komentarz do Psalmów* odkryty w Tura. Umieszczona tu tabela (s. 1-2) pozwala na szybkie zorientowanie się w tym temacie. Następnie zamieszczone są wnikliwe analizy paleograficzne wydanych papirusów, wiadomości biograficzne na temat pisarza oraz analizy krytycznoliterackie komentarza. Całe wprowadzenie jest bardzo fachowe, rzeczowe i przejrzyste. W tej części zastrzeżenia budzi jedynie sposób potraktowania kwestii autorstwa traktatu *De Trinitate* odkrytego i przypisanego Dydymowi w XVIII wieku (s. 8). Już w minionym stuleciu wielu naukowców z Manlio Simonettim na czele opowiedziało się zdecydowanie przeciw takiej atrybucji. Tymczasem Autorzy recenzowanej publikacji nie zaznaczają, że jest ona co najmniej wątpliwa, a ponadto w przypisie 39 (s. 8-9) nie wspominają o ważnym w tej kwestii przyczynku wspomnianego uczonego – *Ancora sulla paternità Didimiana del „De Trinitate”*, „Augustinianum” 36 (1996) s. 377-387.

Jeśli chodzi o kolejną zasadniczą część publikacji, a więc tekst krytyczny dzieła wraz z tłumaczeniem angielskim, to w ogólnej ocenie elementy wydają się być starannie opracowane i przejrzyste dla czytelnika. Jako ciekawostkę można podać, że autorzy zamieścili tu także oznaczenia orientacji włókien poszczególnych stron papieru. Dużą pomocą w rozumieniu tekstu są rozwinięte przypisy zamieszczone w osobnej części publikacji (s. 131-161), dzięki czemu tekst krytyczny i jego tłumaczenie zostają „odciążone”. Jedynym błędem technicznym w edytowanym tekście, który udało się nam wychwycić, jest rozdzielna pisownia formy czasownikowej $\kappa\alpha\tau\alpha\ \kappa\lambda\eta\rho\nu\omicron\nu\mu\eta\sigma\alpha\iota$ zamiast poprawnego $\kappa\alpha\tau\alpha\kappa\lambda\eta\rho\nu\omicron\nu\mu\eta\sigma\alpha\iota$ (s. 24, wiersz 2 od dołu). Ponadto, po głębszej analizie opublikowanej treści komentarza można w niektórych miejscach dyskutować z autorami na temat poprawności edytowanego tekstu greckiego i jego tłumaczenia. Nasze uwagi dotyczą następujących ustępów.

(1) W komentarzu do Ps 27,8b („[Pan jest] tarczą zbawienia swojego pomazańca”) Dydym przyjmuje, iż słowa te mogą dotyczyć Dawida lub ko-

goś w jego rodzaju (np. innego króla), jak również samego Zbawiciela. Jeśli Dawid odnosi to do siebie, to mówi τὰς σωτηρίας τοῦ χριστοῦ μου (s. 32, wiersz 1 od dołu oraz s. 33, wiersz 1 od góry), co zostaje oddane w tłumaczeniu angielskim jako „The salvation of my anointed” (s. 71, wiersze 10-11 od dołu). Chociaż tłumaczenie takie jest poprawne filologicznie, to jednak nie jest logiczne. Jeśli bowiem Dawid mówi to o sobie, to co znaczy w jego ustach określenie „mojego pomazańca”? Naszym zdaniem zaimek μου może tu mieć znaczenie ‘mnie’ (zwyczajne użycie zaimka osobowego w dopełniaczu). Wówczas całe zdanie ma sens: ‘zbawienia pomazańca – mnie’, to znaczy ‘zbawienia pomazańca, którym jestem ja’. Ewentualnie μου można odnieść logicznie do σωτηρίας, wtedy zdanie brzmi ‘zbawienia pomazańca, [zbawienia] mojego’. Trzeba w ogóle pamiętać, że pewne sformułowania Dydyma mogą być językowo niezgrabne czy też dwuznaczne, gdyż komentarz jest zapisem prowadzonych przezeń wykładów, a ponadto pewne wypowiedzi nauczyciela mogły zostać niedokładnie zapisane przez stenografów.

(2) W komentarzu do Ps 27,9b („I wywyższaj ich aż na wieki!”) Aleksandryjczyk tłumaczy, że chodzi tu o wywyższenie wieczne, a nie czasowe. Podaje jednak, że nieznanymi nam bliżej „Peluzjanie”, przyjmując określenie ἕως τοῦ αἰῶνος w znaczeniu ‘na [cały] wiek’, rozumieją owo wywyższenie jako doczesne, mówi zatem Οἱ δὲ Πηλουσιῶται ὧδε μόνον βουλόμενοι τὴν ἔπαρσιν... (s. 33, wiersz 12 od dołu), co autorzy tłumaczą jako „Only the inhabitants of Pelusium who desire exaltation...” (s. 72, wiersze 6-7 od góry). Wydaje się jednak, że słowa ὧδε μόνον mają tu inne znaczenie, łączą się mianowicie z rzeczownikiem ἔπαρσις. To rozpoczynające się zdanie należałoby więc przetłumaczyć tak: ‘Peluzjanie, pragnąc wywyższenia jedynie tu [na ziemi]...’.

(3) Na początku komentarza do Ps 28 egzegeta, zmierzając do alegorii numerologicznej, przypomina pewne wiadomości z arytmetyki. Tłumaczy między innymi zagadnienie kwadratu i sześcianu liczby, czyli potęg. W jednym ze zdań autorzy dokonali korekty z obecnego w papirusie – a ich zdaniem błędnego – κῶβον (‘sześcianem’) na τετράγωνον (‘kwadratem’), uzasadniając to kontekstem zdania (s. 34, wiersz 5 od dołu oraz przypis na s. 145). Taka korekta jest jednak niedopuszczalna, gdyż obecne w tym zdaniu sformułowanie ἰσάκις ἴσον ἰσάκις (‘[nazwałem liczbę] pomnożoną przez siebie i jeszcze raz przez siebie’) to oczywiście definicja sześcianu (jak zapisano w papirusie), a nie kwadratu liczby, który był definiowany jako ἴσος ἰσάκις (‘[liczba] pomnożona przez siebie’). Błędne przekonanie autorów wiąże się także z niepoprawną interpunkcją całego zdania. Otóż powinno ono być rozumiane tak: „Sześcianem nazwałem zaś liczbę pomnożoną przez siebie i jesz-

cze raz przez siebie. [A zatem] $3 \times 3 = 9$ to kwadrat. Jeśli zaś podniesiesz ową [cyfrę] do sześcianu, to otrzymasz liczbę 27, [czyli] $3 \times (3 \times 3 = 9)$ ”.

(4) W komentarzu do Ps 28,5a („Głos Pana, który łamie cedry”) Dydym interpretuje „głos Pana” jako Jana Chrzciciela, po czym wyjaśnia komentowany werset. Zdanie to zostało odczytane przez autorów w następujący sposób: „According to the more elementary interpretation we say «he breaks the cedars», although he does not literally break cedars (συντρίβει τὰς κέδρους, ἦ οὐ συντρίβει) when he says: «Even now the axe is laid at the root of the trees»” (tekst grecki – s. 40, wiersz 10 od góry; tłumaczenie – s. 81, wiersze 3-5 od góry). Otóż taka interpretacja nie wydaje się zbyt trafna. Zdanie staje się bardziej sensowne, jeśli obecne w papirusie η zostaje odczytane jako adverbium interrogativum ἦ, a wówczas ἦ οὐ przyjmuje znaczenie ‘czyż nie’ (łacińskie *nonne*). Wiąże się to oczywiście z inną interpunkcją zdania, które brzmi następująco: „W przypadku podstawowej interpretacji mówimy, że «łamie cedry». Czyż ich nie łamie, kiedy mówi: «Już siekiera do korzenia drzew jest przyłożona?»”.

(5) W komentarzu do Ps 28,10a („Pan zamieszka nad potopem”) Aleksandryczyk rozumie „potop” jako oczyszczenie z grzechów. Omawiając ten temat, przywołuje także ustęp „Odnośnie do tej niegodziwości serca każdy bogobojny będzie czynił przed Tobą wyznanie w odpowiednim czasie” (por. Ps 31,5-6), po czym wyjaśnia, kiedy nastaje ów „odpowiedni czas”. W recenzowanej publikacji zdanie to ma następujący kształt: „But the time is not appropriate to bring forth a confession concerning this impiety (εὐθετος δὲ καιρός ἐστὶν οὐ περὶ ταύτης ἐξομολόγησιν ἀνενεγκεῖν) when we have been purified beforehand from the deeds” (tekst grecki – s. 46, wiersz 1 od góry; tłumaczenie – s. 88, wiersze 3-4 od góry). W przypadku takiej interpretacji niniejsze zdanie jest jednak sprzeczne z kolejnymi. Problemem jest także pozycja negacji οὐ w tym zdaniu. Wydaje się zatem, iż wyraz ου obecny w papirusie należy odczytać raczej jako οὐδ, traktując tę formę jako dopełniacz zaimka względnego ὅς w użyciu przysłówkowym. Wówczas zdanie otrzymuje następujący sens: „Otóż odpowiedni czas, kiedy to [możemy] wyznać ową [niegodziwość], jest wtedy, gdy zostaliśmy już wcześniej oczyszczeni z [grzesznych] uczynków”.

(6) W komentarzu do Ps 28,10b („Pan zasiądzie jako Król na wieki”) Dydym wyjaśnia, iż słowa te spełnią się na końcu, gdy Bóg nie będzie już miał wrogów. Kolejne zdanie autorzy rozumieją tak: „In fact, since he does not sit still with respect to war, but rather stands ready (οὐ γὰρ καθημένου τὸ πολεμεῖν, ἀλλὰ ἀντιπαρατεταγμένου), he sometimes wages war” (tekst grecki – s. 46, wiersze 6-7 od dołu; tłumaczenie – s. 89,

wiersze 4-5 od góry). Taka interpretacja sprawia jednak, iż zdanie to traci logiczny związek z poprzednim. Związek ten zostaje natomiast zachowany, jeśli obecny w tym zdaniu genitivus nie jest traktowany jako absolutus, lecz jako dopełniacz właściwy. Oczywiście w tym wypadku po słowie ἀντιπαρατεταγμένου należy postawić kropkę, przyjmując, iż kolejne słowa tworzą następne zdanie. Wypowiedź Dydyma należy zatem rozumieć tak: „Istotnie, prowadzenie walki nie jest dla Niego rzeczą właściwą w postawie siedzącej, lecz gdy stoi w szyku bojowym” albo „Istotnie, prowadzenie walki nie jest rzeczą właściwą dla tego, kto siedzi, lecz dla tego, kto stoi w szyku bojowym”.

(7) W komentarzu do Ps 29,1-2a („Psalm-pieśń na poświęcenie domu [...]”) trzy razy spotykamy błędne tłumaczenie form pochodzących od jednego źródłosłowa (s. 50, wiersze 1 i 5 od góry oraz 10 od dołu): καθάρεισιν (od καθάρεισις – ‘zniszczenie’), καθαιρεῖσθαι oraz καθηρέθη (od καθαιρέω – ‘zniszczyć’) zostały przetłumaczone przez autorów odpowiednio jako „purification”, „to be purified” oraz „is purified” (s. 93, wiersze 11 i 15 od góry – s. 94, wiersz 5 od góry), co wskazuje, iż zostały pomyłone z rzeczownikiem κάθαρσις oraz czasownikiem καθάρω.

(8) W tymże komentarzu do Ps 29,1-2a Dydym tłumaczy, że „domem Bożym” jest istota rozumna, co nie przeszkadza temu, iż w innym aspekcie może ona być nazwana także „mieszkańcem”. Możliwość nazwania tego samego podmiotu określeniami „dom” i „mieszkaniec” uzależniona jest według pisarza od następującego warunku: [...] εἰ δεκτικός ἐστὶν τούτου (s. 50, wiersz 9 od góry). Zdanie to zostało przetłumaczone przez autorów jako: „[...] if the house is capable of receiving the dweller” (s. 93, wiersze 5-6 od dołu). Oczywiście grecki zaimek οὗτος (albo τούτο) może się odnosić do różnych rzeczy, jesteśmy więc skazani na hipotezy. Naszym zdaniem wypowiedź ta ma jednak inne znaczenie, a mianowicie: „[...] jeśli [ów podmiot] jest zdolny do przyjęcia tego [stanu rzeczy]”.

(9) Ponownie w komentarzu do Ps 29,1-2a Aleksandryjczyk precyzuje, co znaczy, że Zbawiciel poświęca „dom”: Οἰκοδομῶν γὰρ Ἱερουσαλήμ ὁ κύριος ἐγκαινίζει τὸν οἶκον ἀποκαθιστῶν τὴν ψυχὴν εἰς ἑαυτήν, ποιῶν αὐτὴν σπουδαίαν (s. 50, wiersze 4-6 od dołu), co autorzy oddają jako „For when the Lord builds Jerusalem, he dedicates the house by restoring her soul and making it good” (s. 94, wiersze 8-9 od góry). Takie tłumaczenie wydaje się błędne, gdyż w rzeczywistości zaimek zwrotny ἑαυτήν nie odnosi się do Jerozolimy, lecz do duszy. W poprawnej formie zdanie brzmi zatem tak: „Istotnie, budując Jerozolimę, Pan poświęca dom: sprawia, że dusza powraca do siebie samej, czyni ją cnotliwą”.

(10) Jeszcze raz w komentarzu do Ps 29,1-2a Dydim – kontynuując powyższą myśl – mówi Τοῦτο δὲ ἦν αὐτῆς τὸ πρῶτον κίνημα, ἐπεὶ τάχα σπουδαία εἶναι γέγονεν (s. 50, wiersz 4 od dołu), co w omawianej publikacji zostało przetłumaczone jako „This was her first step when she quickly came to be good” (s. 94, wiersz 10 od góry). W tej interpretacji zastrzeżenia budzi rozumienie czasownika γίγνομαι. Otóż w tym zdaniu ma on raczej znaczenie ‘zostać stworzonym’. W takim znaczeniu czasownik ten występuje także w innych pismach chrześcijańskich. Analizowane zdanie należy więc rozumieć tak: „To bowiem było jej pierwsze dążenie, skoro przecież została stworzona, żeby być cnotliwą”.

Na uwagę zasługują jeszcze dwa wspomniane wcześniej elementy recenzowanej publikacji. Pierwszy z nich to „Diplomatic Transcription”. Jest to element rzadko spotykany w wydaniach krytycznych starożytnych dzieł, a – trzeba podkreślić – wymagający ogromnego nakładu pracy. Taki wierny zapis treści papirusu przybliża szczególnie mniej wtajemniczonym czytelnikowi formę, w jakiej zapisywano niegdyś dzieła. Jak widać na tym przykładzie, w tekście greckim brakuje odstępów między wyrazami, znaków interpunkcyjnych oraz oznaczeń akcentów i przydechów, a ponadto częste są błędy ortograficzne. Pozwala to również zrozumieć, jak trudnym nieraz zadaniem jest ustalenie tekstu krytycznego.

Drugi element, który trzeba podkreślić, to tekst grecki oraz tłumaczenie angielskie fragmentu Dydimowego *Komentarza do Psalmów* zachowanego w katenach (CPG 2551). Zamieszczone tu fragmenty odpowiadają zakresem opublikowanemu na wcześniejszych stronach fragmentowi komentarza odkrytego w Tura. Pozwala to czytelnikowi na szybkie odnalezienie podobnych sformułowań i myśli w obu komentarzach. Numeracja fragmentów komentarza zachowanego w katenach odpowiada edycji Ekkeharda Mühlenberga (PTS 15-16, Berlin – New York 1975-1977), niemniej jednak autorzy korygują w niektórych miejscach błędy dostrzeżone w edycji tekstu greckiego w tymże wydaniu, co zaznaczają za każdym razem w przypisie.

Podsumowując, trzeba powiedzieć, iż autorzy wykonali ogromną pracę, a ich publikacja – odznaczająca się także piękną szatą typograficzną – stanowi cenną pozycję. Pozwoli ona na dalsze zgłębianie myśli Dydyma Ślepego, która tak naprawdę została poznana przez współczesnych dopiero dzięki odkryciom w Tura.